

ESKİ TÜRKLERDE EDEBÎ DİL VAR MIYDI?

E. R. TENİŞEV

Günümüzün dil araştırmacıları Türkçenin yazılı eserlerinin dilini bir taraftan Türk halkları ve kabilelerinin konuşma dili (veya lehçeleri) olarak veya öbür taraftan bugüne dek korunagelen dil olarak ele almaktadırlar. Buna göre örneğin runik yazılı eserlerinin dili lehçe, ağız ve şivelere bölünüyor ya da dil gruplarının temelini atan dil dedesi, ayrı ayrı Türk dillerinin ecdadı olarak sayılıyor. Yazılı eserler dilinin çoktan belirlenen ama geliştirilmemiş diğer anlamı da vardır. Bu anlam V. V. Radlov ve S. E. Malov'un adlarına bağlıdır. Bu anlam şudur : Eski metinlerin diline ayrı lehçelere bölünmeyen birçok kabile ve halkların ortak dili gözüyle bakmak, başka deyimle türk edebî dilini halk arasında yaygın konuşma dilinden ayırt etmektir. Bu tarifi adı geçen bilgilerin kullandıklarını söylemek yerinde olur ama şunu da belirtmek gerekir ki, böyle bir yaşama tarzının özelliği şimdiye kadar açıklanmamış kalıyor. Bundan dolayı aynı derecede bugünkü ve eski dillere ait "edebî dil" terimi dikkat merkezinde olmalıdır. Son zamanlarda Sovyet dil biliminde dilin fonksiyonel açıdan ele alınmasına yani dilin toplumda kullanılmasının değişik şekillerine ve türlü dil ailelerinin metinleri göz önünde bulundurularak incelenmesine ilgi yeniden artmıştır. Son yılların bilimsel araştırmaları bunun açık bir belirtisidir.

Dilin sosyal bakımdan geliştirilmiş şekillerinden biri olan edebî dilin şu özellikleri vardır : a) edebi dilin şu veya bu derecede mükemmelleştirilmiş, işlenmiş olması; b) ayrı ayrı lehçelere ayrılmamasıdır; c) dilin fonksiyonel ve üslup bakımından değişimi;¹

Yazılı dilin meydana gelmesiyle edebî dilin kullanılma sahası genişliyor, böylece yazılı dilin var olması edebî dilin yaşayıp gelişmesi için en önemli koşullardan biri haline geliyor. Bununla beraber folklor dili, şiirler dili ve halk hukukunun dili o kadar işlenmiş ve ayrı ayrı lehçelere bölünmemiştir ki, bu eserlerin dili edebî dilin en ilkel aşaması, edebî dil tarihinin şafağı sayılabilir.²

¹ M. M. Guhmanot, *Yazıka nemetskoy narodnosti k nemetskomu natsional'nomu yazıku*, Moskova 1955, s. 11;

B. N. Yartseva, *Razvitie natsional'nogo litetarutnogo angliyskogo yazıka*, Moskova 1969, s. 5, 92.

² M. M. Guhman, N. N. Semenyuk, "O nekotoryh printsipah izuçeniya literaturnih yazıkov i ih istorii", *Izvestiya otdeleniya literaturı i yazıka*, ANSSCB, No. 5, Moskova 1977, 441. Ki-

Şunu da kaydetmek gerek ki dilin gelişmesindeki teselsül, başka deyimle böyle bir prestij geleneğinin kuşaktan kuşağa miras kalması, genel olarak edebî dillere has özelliklerdendir.

VII–VIII yüzyıllara ait en önemli Runik abideler olan Orhun kitabelerinin dilini ele aldığımız zaman bu dilin ayrı ayrı lehçelere bölünmemesini görmemek elden gelmiyor. Orhun kitabelerinin dili iki temele dayanmakta : biri –ıg şeklindeki i– hali, –miş şekliyle geçmiş zaman hikâyesi, –duğ şekli ve bul = yani bulmak fiiliyle Oğuzcadan gelen özellikler ve ötekisi isimlerin kökünde ve fiilin sonunda d–nin bulunması (adağ, > ayak, kod = koymak, –ğa şeklinde e– hali, –daçı şekli, bar = yürümek, bär = /bir =, vermek, bol = olmak fiilleriyle uygurcadan gelen yapıcı özelliklerdir.

Eski türkçenin ayrı ayrı lehçelere bölünmemesinin bir belirtisi daha vardır : bu da Runik abidelerinin kelime bakımından zengin olmasıdır; deyimlerin üniversal olması ve kelime gruplarının öğretilme yoluyla kullanılmasıdır. (aşağıda)

Yukarıda belirttiklerimize dayanarak sözü geçen edebi dilinin birkaç lehçenin (yani birkaç kabile dilinin) birleştirilmesi sonucunda meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Runik harflerle yazılı Orhun âbidelerinin dili (yani Kül-Tegin, Bilge Kagan Tonyukuk, Kuli Çur, Ongin)³ onuruna dikilen abidelerin dili yeteri kadar işlenmiş bir dil olarak kabul edilebilir. Bunu kanıtlayan, konuşma düsturlarının ve kelime birleşmelerinin bol çeşitliğidir. Gök, toprak, kıymetli madenleri, at donuyla ilgili olarak daima kullanılan sıfatı içine alan şüirane düsturları burada zikredebiliriz. Örneğin, KTD 1 : üzä kök Täñri, asra yağız yir –Yukarıda gökyüzü, aşağıda kara toprak; Tonyukuk 48, sarıg altın örün kümüs –sarı altın, beyaz gümüş; KÇ yağrân at–doru at; yoksa da ayrı ayrı şahısların veya şeyin iç durumunun tarifi (KTG 5 : añig bilig– kötü bir hikmet; KTG 11 : bāngü taş –ebedi taş). Sonra basit halkın ve yüksek görevli şahısların vasıflandırılması (MÇ14 : qara igil bodun –sıradan insanlar, BKK 11 : közin körmädük kulqakın äsidmädük bodumun –kendi gözüyle görmeyen, kendi kulağıyla işitmeyen halkım, KTG1 türk bilgä qağan –hikmetli Türk kaganı; KTD31 Umay tæg ögim qatun – Umaya benzleyen annem kadın; atasözü, vecize, hikemî nasihat gibi birleşik kavramların dile getirilmesi için

tapların listesi de oradan alınmıştır; M. M. Guhman, “Vvedennie-Sbornik”, *Sotsial'naya i funksional'naya differentsiatsiya literaturnih yazıkov*, Moskova 1977, s. 5-6; O roli pismennosti. F. P. Filin, “O svoystvah i granitsah literaturnogo yazıka”, *Voprosi Yazıkoznaniya*, No 6, Moskova 1975, s. 12; N. S. Grinbasum, “Problema drevnegreçeskogo yazıka”, *Voprosi yazıkoznaniya*, No. 6, Moskova 1977, s. 87.

³ Abidelerin metinleri ve kısaltmalar şu eserden alınmıştır. S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkiskoy Pis'mennosti*, Moskova-Leningrad, 1951; *Pamyatniki Drevnetyurkoskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, M. L. 1959,

kullanılan deyimler (TON 37; arıg abutu yig –namusluların utancı iyidir; KTG 8 : arık ok sän açşık tosık ömäzsän– zayıf ve aç tokluğu anlamaz).

Hitabet şekilleri olan konuşma başlangıcı, çağrı ve cevabı beklenilmeyen ve etkili olsun diye kullanılan sorular ayrı bir grupta birleşiyor. (KTG 1 : täñritäg täñridä bolmış türk bilgä қаған – gök yüzünden doğan hikmetli türk kaganı; KTG 10 : azu bu sabımda igid bargu? –Bu konuşmamda herhangi bir sahtelik var mıdır? KTG10 : türk bağlär bodun, bunı äsidin! – Türk ve oğuz beyleri ve halk! Bunu dinleyiniz!

Aynı zaman hukukta kullanılan ve hergünkü hayatta kullanılagelen deyimleri zikredebiliriz : BKK10 : başlıgig yüküntürtim, tizligig sökürtim –Dizi olanı çöktürdüm, başı olanı eğdirdim;

KTD6 : illädük ili – önceleri yaşamış aşiret birliği;

KTD7 : қағанlauқ қағанı – iktidarda bulunan kaganı,

Bu eski metinlerde ideolojik kavramları ve öğretilme yoluyla kullanılan fiilleri içine alan üslup çeşitleri vardır : (BK 35; TON 38 : ıduқ yär sub –Mukaddes Toprak ve Su (Yani Anayurt) KTS 30, 50 inin Kül tigin özınçä kargäk boltı–Küçük kardeşim Kül Tegin vefat etti).

Dil düsturlarının zenginliği ve bolluğu Runik abideler dilinin folklor dili ve halk hukukunun diliyle sıkıdan sıkıya bağlı olduğunu gösteriyor.

Bu âbidelerin dili daha büyük dikkatle ele alınırsa şu husus açıkça belirlenmektedir : Kononov'un kaydettiği gibi âbidelerin ayrı ayrı gruplarına özel fonksiyonel nitelikler ve üslup özellikleri vardır.

Daha yüksek konuşma tarzının ifade şekillerinin sayısı âbidelere göre değişiyor, örneğin Kül Tegin, Bilge Kagan ve Tonyukuk âbidelerinde Ongin, Moyun Çur ve Kuli Çur âbidelerine kıyasla bu ifade şekillerinin sayısı daha çoktur. Burada yer alan üslup bakımından incecik tefferuatı kaydetmemek elden gelmiyor : âbidelerin birinci grubunda şiirane ifade tarzı kullanılıyor, âbidelerin ikinci grubunun dili ise daha naklidir. V. Thomsen de âbidelerin bazen kuru ve yeknesak bir tarzda, bazen de gerçekten şiirane bir dille yazılı olduğuna dikkat etmiştir.⁵

Bu dili sırf genetik ilkeyi rehber edinerek, yani bu dili yalnız “eski oğuzca”, bugünkü Güney türk dillerinin dil dedesi olarak veya başka bir tarzda tarif edemeyiz. Bu dil ne “eski oğuzca”, ne Güney türkçenin “dil dedesi” ne de başka bir şey. Runik âbidelerin dili Oğuz ve Uygur kaynaklarından olu-

⁴ A. N. Kononov, “Iz nabltyudeniy nad sintaksisom nadpisi Tonyukuk”, *Sb Philologica Issledovaniya po...*, Leningrad 1973, s. 90.

⁵ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Okrkhon-Memoire de la Societe Finno-Ougrienne*, V, Helsingfors, 1896, s. 96.

şan eski türkçe dil üstü bir dilin yazılı şekli, türk dillerinin tarihinde ilk yazılı olarak korunmuş edebiyat eseridir.

Yazılı dilin inceden inceye işlenmiş olması gösteriyor ki, Runik âbidelerin dili, yazılı dil haline geçmeden önce uzun yıllar yalnız konuşma dili olarak kullanılmıştır. Meselâ daha erken aşamalara, yeni devrimizin başlangıcına ya da geçen devrin sonlarına ait Runik ya da başka herhangi işaretlerle yazılı bir dil örnekleri bulunursa, bu hiç kimseyi hayrete düşürmemelidir.

Belli normalara bağlanmış Orhun âbidelerinin dili eski türk toplumunun en yüksek tabakalarına hizmet etmiştir, aristokratların dili olup ayrı ayrı lehçelere ait özellikleri benimsememiştir (bu özellikler seyrek rastlanır). Orhun âbidelerinin dilinde görülen bazı ayrılıklar öz dilin tesirinin, yazanın yazış tarzının, okulunun veya üslup hususiyetinin sonucudur. Örneğin bir taraftan Kül-Tegin ve Bilge Kagan âbidelerinin dilini (yazar : aristokrat Yolog Tegin), öbür taraftan da Tonyukuk âbidesinin dilini (yazar : Tonyukuk'un kendisi) ele alalım. Yenisey âbidelerine gelince diyebiliriz ki, Orhun âbidelerine kıyasla onlar daha geniş sosyal tabakaların diliyle yazılmış. Böylece Yenisey âbidelerinin dili de bir nevi dil üstü dildir, yani S. E. Malov'un deyişiyle "genel, standart mezar kitabeleri" olup aynı zamanda içinde ayrı ayrı lehçelere ait özellikler taşımaktadır, ki S. E. Malov bu özellikleri fişlere yazmak yani haritalara geçirmek teklifinde bulunmuştur.⁶

Her günkü hayatın belirtilerini içine alan Altay âbidelerinin dili daha fazla konuşma diline yaklaşıyor.

Türlü türk halkları ve kabile birlikleri bu arada Oğuz, Uygur, Kırgız, Kıpçak ve başkaları Runik âbidelerinin dilini ortak edebî bir dil olarak kullanmışlardır. Her kabilenin muhakkak her günkü hayatta kullandığı kendi dili vardı : örneğin Oğuz ve Kıpçakların y-dili (ayağ koy =), Uygurların d-dili (adağ, kod =), Kırgızların- z-dili (azağ, kaz =)⁷

Türk Runik âbidelerinin diliyle paralel olarak birçok diller ele alınabilir : bu diller Almanyadaki Runik âbidelerin dili, eski İzlânda konuşma ve edebiyat dili, eski Rusça ve Kuzey Arnavutlukta yaşayan dağlıların dil üstü dilidir.⁸ Runik dil üstü dil, çok yaygın bir dildi. IX yüzyılın ortasında Uygurlar Doğu Türkistana göç ettiler ve burada iyice bildikleri dil üstü bir dil temelinde kendi edebî dillerini yarattılar, ki bu dil kısa bir zaman içinde gramer, söz bolluğu ve janr ve üslup bakımından büyük bir gelişme göstermiştir, eski Uygur âbidelerinin dili olan ikinci yazılı dil üstü dil, türk dillerinin tarihinde

⁶ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, s. 7, 13.

⁷ E. Tenişev, "O yazıke kırgızov yezda Fu-yü", *V'oprosi Yazıkoznaniya*, No 1, Moskova 1966, s. 88-96.

⁸ A. V. Desnitskaya, *Naddialektnie formu ustnoy reçi i ih rol v istorii yazıka*, Leningrad Leningrad 1970, s. 86-98.

orta çağ edebî dilleri olan başka yazılı dillerin gelecekte meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Yapılan araştırmalar ikna edici bir tarzda řu talebi ileri sürüyor : eski Türk âbidelerinin yapısal incelenmesiyle (ki bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmış, yapılıyor ve yapılacaktır) bu âbidelerin fonksyonel incelenmesi de yan yana yürütülmeli ve her iki yöndeki çalışmalar da birlikte devam ettirilmelidir.